

כב

קריאת המגילה בשכונות ירושלים – פסק הראי"ה קוק

מבוא

- א. תשובת הראי"ה קוק – קריאת המגילה בשכונת בית וגן
- ב. דין סמוך או נראה ורצף של שבעים אמה ושירים
- ג. קריאת המגילה בטבריה ובחברון
 1. בטבריה
 2. בחברון
- ד. קריאת המגילה בערים המסופקות
- ה. השכונות החדשות בירושלים כיום
- ו. קדושת ירושלים כעיר המוקפת חומה

מבוא

בעיר מוקפת חומה מימות יהושע בן נון קוראים את המגילה ב-ט"ו באדר. כך גם במקומות הסמוכים והנראים לעיר כזאת. כיום ירושלים היא המקום היחיד שבו לכל הדעות יש לחוג את הפורים ולקרוא את המגילה ב-ט"ו באדר בלבד. בזמננו זכינו שירושלים מתרחבת אל ההרים הסמוכות לה בשכונות חדשות. תהליך זה החל עוד לפני למעלה ממאה שנה, כאשר יצאו בני ירושלים והקימו שכונות חדשות מחוץ לחומה. הראי"ה קוק שימש אז כרבה של ירושלים, וראשית כהונתו נדרש להשיב על זמן קריאת המגילה בשכונה החדשה שהוקמה אז, שכונת בית וגן, שבתיה היו מרוחקים מאוד מחומת ירושלים. מתשובתו המקורית של הראי"ה קוק ניתן ללמוד הלכות באשר לקריאת מגילה בשכונותיה החדשות של ירושלים כיום, וכן על התייחסותו העקרונית לדין עיר מוקפת חומה:

א. תשובת הראי"ה קוק – קריאת המגילה בשכונת בית וגן

וכך כתב הראי"ה קוק:

ב"ה, עיר הקודש ירושלים תובב"א, י"ג אדר תר"פ.¹

כאשר הובאה לפניי השאלה על דבר קביעות קריאת המגילה בבית וגן,² עמדתי על המחקר, ונתברר לי שכל זמן שלא נתחברה ירושלים בבניינים בתוך שבעים אמה ושירים, דינה כעיירות מסופקות, כמו חברון, טבריה וכיו"ב. אלא שצריכים לקרות בה ב-י"ד בלא ברכה וב-ט"ו בברכה, ועיקר פורים שלה היא גם עתה ב-ט"ו.

ולראיה באתי על החתום, יום הנ"ל

הק' אברהם יצחק ה"ק³

תשובה זו מעלה מספר שאלות לעיון ולדין:

1. מהו דינו של מקום שסמוך או נראה לעיר מוקפת חומה מימות יהושע בן נון?

1. תשובה זו נכתבה בתענית אסתר, ערב פורים, וכפי הנראה היא פורסמה במודעה לרבים, מאחר שהיא לא מיועדת לאדם מסוים. סיבה זו מסבירה גם את סיומה של התשובה: "ולראיה באתי החתום יום הנ"ל" – נוסח שמתאים יותר כתשובה לרבים. כפי הנראה, זו אחת מתשובותיו הראשונות של מרן הראי"ה קוק כרבה של ירושלים, העוסקת בשאלה שקשורה לעניינה של העיר. הרב קוק התחיל לשאת בתפקיד זה אך כחודשיים קודם לכן, בטבת תר"פ.
2. שכונת בית וגן הוקמה בראשית שנת תר"פ, על ידי קבוצה שהיתה שייכת למזרחי. חלקם יצאו מהעיר העתיקה ובאו ליישב את השכונה החדשה. היה זה חג הפורים הראשון במקום זה, והם פנו לרבה החדש של ירושלים שיורה להם כיצד לנהוג. אולי בשל כך היה מקום לדון בשאלה זו גם מצד סוגיית בן כרך שהלך לעיר (מגילה יט ע"א); אך הראי"ה קוק לא הזכיר ולו ברמז עניין זה. ברור שכיום תשובה זו איננה רלוונטית, ובשכונת בית וגן זהיום קוראים את המגילה ב-ט"ו בברכה, ורק ביום זה נחוג חג הפורים. לא עלה בדינו לברר מאיזו שנה הפסיקו לנהוג על פי פסק הראי"ה קוק, והתחילו לנהוג בבית וגן כמנהגה של שכונה ירושלמית לכל דבר.
3. שו"ת אורח משפט, סימן קמו, עמ' קעט. רחובה הראשון של השכונה נקרא על שמו של הראי"ה קוק, וכנראה עוד בחייו. הדבר מלמד על היחס המיוחד שהיה למתיישבי השכונה אל הרב (כיום נקרא הרחוב "רחוב בית וגן", אך על בית מספר 56 ברחוב זה עדיין נמצא שלט ישן, שנושא את שמו הישן של הרחוב). הראי"ה קוק אף השתתף בהנחת אבן הפינה לבית הכנסת הגדול שבשכונה, ב-ב' במרחשוון תרצ"ד, והיה מחותמי מגילת אבן הפינה, יחד עם הרב איסר זלמן מלצר, מחבר "אבן האזל" וראש ישיבת עץ חיים, הרב חנוך בורנשטיין, האדמו"ר מסוכטשוב, הרב אלימלך שפירא, האדמו"ר "החלוץ" ועוד (על פי: שבתאי זכריה ונחמן צלניק, הכר את ירושלים, שכונת בית וגן, ירושלים: הוצאת אגודת תפארת ירושלים, תשנ"ג, עמ' 5, 13–14, 19. תודתי לר' אברהם זק"ש, איש ירושלים, שהראה לי חוברת זו). ישראל גליס, שכונות בירושלים, ירושלים: המכון לחקר ירושלים, תשמ"ח, עמ' 137, כותב שבשנת תרפ"ב היה ניתן לראות מהעיר העתיקה את בתיה הקיצוניים של שכונת בית וגן. אמנם שכונת בית וגן לא היתה השכונה הראשונה מחוץ לחומות, ועוד לפני הוקמו שכונות חדשות רבות בירושלים שמחוץ לחומה, אך כפי הנראה שכונה זו היתה השכונה המרוחקת והבודדה ביותר שנבנתה מחוץ לחומות.

2. מה המקור לכך – וכן מה הצורך בכך – שיהיה רצף של בתים בלא הפסק של שבעים אמה ושיריים? ואם אין רצף – מדוע לא תיקרא המגילה ב-ל"ד בלבד, ובברכה?
3. מדוע חברון וטבריה הינן ערים מסופקות? כיצד יש לנהוג בהן בפורים? ומה הדמיון ביניהן לבין שאלת קריאת המגילה בבית וגן?
4. בספרות הפוסקים מצינו מספר אפשרויות באשר לקריאת המגילה וברכותיה במקומות מסופקים: ב-ל"ד בלבד ובברכה; ב-ל"ד בברכה וב-ט"ו בלי ברכה; ב-ל"ד וב-ט"ו בלי ברכה. אך לא מצינו שיקראו ב-ל"ד בלי ברכה וב-ט"ו בברכה, כפי שהציע הרב קוק!

ב. דין סמוך או נראה ורצף של שבעים אמה ושיריים

ההנחה שעומדת בבסיס הדיון היא, ששכונת בית וגן נחשבת שכונה הסמוכה לירושלים, ועל כן יש לדון בה בדין "סמוך ונראה", לעניין מקרא המגילה, על פי הגמרא במגילה (ב ע"ב; ג ע"ב), וכפסק הרמב"ם בהלכות מגילה א, י:

וכרך וכל הסמוך לו וכל הנראה עמו – אם אין ביניהם יתר על אלפיים אמה, הרי זה ככרך, וקוראין ב-ט"ו.

כך פסק גם בשולחן ערוך, אר"ח, סימן תרפח, ב.⁴ על דין זה כתב החזון איש:

ואף על פי שאם נתווספו בתים חוץ לחומת הכרך – קוראים ב-ט"ו, אפילו אם הבתים נמשכים ברציפות יותר ממיל; מכל מקום צריך שלא יהיה בין הבתים האלה מגרש פנוי כשיעור שבעים אמה ושיריים, כדין עיבורה של עיר, שאם יש שטח פנוי בשיעור כזה, או לכל היותר קמ"א אמה, צריכים לקרוא המגילה ב-ל"ד.⁵

השיעור של שבעים אמה ושיריים מתייחס לבית בודד, והשיעור של קמ"א אמה ושליש מתייחס לבתים רבים.⁶ הפוסקים האחרונים דנו בשאלה, מהיכן יש לחשב את שיעור המיל: האם מעיבורה של העיר? והאם נותנים עיבור לעיבור, כמו בהלכות עירוב בשבת, או שלקריאת מגילה ישנם גדרים אחרים, ויש לחשב את השיעור מחומת העיר או מעיבורה הראשון של העיר, ללא מתן עיבור לעיבור?⁷ הראי"ה קוק הסביר, שדין

4. בדין "סמוך ונראה" עסקו רבים, הן כדיון תיאורטי והן כדיון מעשי, בדבר מנהגם של מקומות מסויימים. לא ראינו צורך לחזור על העניין כולו, אלא רק על השיטות העיקריות שקיימות בו.

5. חזון איש, אר"ח, סימן קנא (בסופו).

6. טור וש"ע, אר"ח, סימן שצח, ז.

7. גם "בדין שבעים אמה" עסקו רבים, ולא ראינו צורך לחזור על העניין. עיין עוד בדברי הראי"ה קוק בשו"ת עזרת כהן, עמ' ש-שח, באשר לרצף הבתים שבין תל אביב ויפו לענין כתיבת המקום בגט.

”נראה” מתייחס למקום שנראה למתבונן מן הצד (דהיינו: מי שעומד במרחק מהעיר ומהמקום שבקרבנו) כמחובר לכרך. הוא הוכיח את דבריו מהגמרא בעבודה זרה (מט ע”ב), שעוסקת בדין הרואה עבודה זרה.⁸

ג. קריאת המגילה בטבריה ובחברון

בתשובה הנידונה כותב הראי”ה קוק, שדין שכונת בית וגן כדין חברון וטבריה, שדין כערים המסופקות. מדוע ערים אלו מסופקות? ומהי ההשלכה שיש לכך לגבי נושא דיוננו?

1. בטבריה

בירושלמי מגילה (א, א), ובבבלי מגילה (ה ע”א-ע”ב):

רבי נטע נטיעה בפורים... וכי נטע בחמיסר נטע. איני? והא רבי בטבריא הווה, וטבריא מוקפת חומה מימות יהושע בן נון הוי! – אלא רבי בר חמיסר הווה, וכי נטע בארביסר הווה. ומי פשיטא ליה דטבריא מוקפת חומה מימות יהושע בן נון? והא חזקיה קרי בטבריה בארביסר ובחמיסר, מספקא ליה אי מוקפת חומה מימות יהושע בן נון היא אי לא! – לחזקיה מספקא ליה, לרבי פשיטא ליה.

בהמשך הסוגייה בבבלי שואלת הגמרא על חזקיה:

ומי מספקא ליה מילתא דטבריא? והכתיב ”וערי מבצר הַצְּדִים, צָר, וְחַמַּת, רְקַת וְכַנְרַת” (יהושע יט, לה), וקיימא לן רַקַּת זו טבריא! – היינו טעמא דמספקא ליה, משום דחד גיסא שורא דימא הוה. אי הכי, אמאי מספקא ליה? ודאי לאו חומה היא, דתניא: ”אשר לו חֹמָה” (ויקרא כה, ל) – ולא שור איגר סביב, פרט לטבריא שימה חומתה! – לענין בתי ערי חומה לא מספקא ליה, כי מספקא ליה לענין מקרא מגילה: מאי פרזין ומאי מוקפין דכתיבי לענין מקרא מגילה? משום דהני מיגלו והני לא מיגלו – והא נמי מיגליא; או דילמא משום דהני מיגנו והני לא מיגנו – והא נמי מיגניא. משום הכי מספקא ליה. רב אסי קרי מגילה בהוצל בארביסר ובחמיסר, מספקא ליה אי מוקפת חומה מימות יהושע בן נון היא אי לא. איכא דאמר, אמר רב אסי: האי הוצל דבית בנימין מוקפת חומה מימות יהושע היא.

8. מצוות ראי”ה, אר”ח, סימן תרפח, י.

בתחילת הסוגיה הציגה הגמרא את ספקו של חזקיה כספק במציאות: "מספקא ליה אי מוקפת חומה מימות יהושע בן נון או לא". אך לאחר מכן דחתה הגמרא הבנה זו, ואמרה: "כי מספקא ליה לענין מקרא מגילה, מאי פרזין ומאי מוקפין דכתיבי לענין מקרא מגילה". הספק של חזקיה ביחס לטבריה הוא ספק דיני, בשל המציאות המיוחדת שקיימת בה. ברור לחזקיה שעיר זו מוקפת חומה מימות יהושע בן נון, אלא שלא ברור לו אם היא נחשבת מוקפת חומה לענין מקרא מגילה, מאחר שצד אחד של העיר פתוח לים. הספק הוא אם נחשבת העיר כפרוזה בשל כך, וכדברי רש"י בד"ה כי מספקא ליה: "ומספקא ליה האי לשון 'פרזים' – אי לשון גילוי הוא, או לשון עיר הנוחה להיכבש". ספקו של חזקיה ביחס לטבריה, אם כן, הוא ספק דיני: האם היא מוגדרת מבחינה הלכתית כעיר המוקפת חומה או לא. לעומתו, ספקו של רב אסי ביחס להוצל הינו ספק במציאות: "מספקא ליה אי מוקפת חומה מימות יהושע בן נון היא אי לא". גם מדברי ה"איכא דאמר" בדברי רב אסי משמע, שהספק הוא במציאות, שכן לפי ה"איכא דאמר", פשוט רב אסי את השאלה בציון העובדה שהוצל של בנימין מוקפת חומה מימות יהושע בן נון.

בגמרא במגילה (ב ע"ב) הובאה העיר חמתן, כדוגמא לעיר הסמוכה לכרך, והכרך הנדון הוא העיר טבריה. נראה שגם לגמרא במגילה (ב ע"ב) היה ברור שטבריה מוקפת חומה,⁹ וכפי שסבר רבי בגמרא במגילה (ה ע"ב).¹⁰ הראי"ה קוק¹¹ האריך לדון בהסברת הסוגיה. לפיו, לפנינו שתי דעות, והן תלויות בשאלה: האם בטלה קדושתה הראשונה של הארץ של יהושע או לא.

9. המנהג כיום בטבריה: בטבריה תחתית קוראים את המגילה ב-י"ד בברכה וב-ט"ו ללא ברכה, מפני שכן מנהג אבותיהם; ואילו בשכונות החדשות בטבריה עילית קוראים ב-י"ד בלבד. כך כתב הרב אברהם דב אויערבך, אב"ד בטבריה, קול תורה, אדר תשכ"ד, וכך מסר בשמו הרב משה הררי, מקראי קודש, הלכות פורים, עמ' קג. כך אכן מופיע בבאר היטב סימן תרפח, ס"ק ג, ובמשנה ברורה שם, ס"ק ט; בכף החיים, שם, ס"ק טז; הרב יחיאל מיכל טיקוצ'נסקי, לוח א"י, ובספר ארץ ישראל, עמ' מד. הריטב"א למגילה ה ע"ב פוסק כר' יוחנן, שחולק על חזקיה, ולפיו קוראים ב-ט"ו בלבד. הכפתור ופרח, פרק ח, עמ' קמב (במהדורת לוניץ), כותב בשם הרב מתתיה לקרוא בטבריה ב-ט"ו בלבד, כדיון עיר שוודאי מוקפת חומה. ערוך השולחן, אר"ח, סימן תרפח, סעיף יג, פוסק לקרוא בשני הימים, אך לא לברך בשניהם, משום ספיקא דדינא. דיונים בשאלת קריאת המגילה בטבריה, ראה עוד: תורת רפאל, סימן כנג; חזון איש, אר"ח, סימן קנג, ב; הרב משה קלירס, טבור הארץ, פרק ג, עמ' יט; הרב חנוך זונדל גרוסברג, "אם טבריה דינה כמוקפת חומה לענין קריאת מגילה", נעם, ז, עמ' צב-צה, אשר פסק לקרוא בה בשני הימים, אך לא מפני הספק אם היתה העיר מוקפת חומה מימות יהושע בן נון, אלא מפני שיש ספק במיקומה של העיר טבריה העתיקה. כך גם דבריו בנעם, ח, עמ' רסז-רסט; הרב צבי פסח פרנק, מקראי קודש, פורים, עמ' קיח-קיט; הרב יששכר תמר, עלי תמר, לירושלמי מגילה, עמ' ז-י; הרב משה שטרנבוך, מועדים וזמנים, חלק ב, סעיף א, עמ' קנ.
10. בדבר היחס שבין שתי הסוגיות הללו עסקו: שר"ת מהר"ם שיק, אר"ח, סימן קסא; הרב צבי פסח פרנק, שר"ת הר צבי, סימן קלא; הרב יצחק וייס, שר"ת מנחת יצחק, חלק ט, סימן ע.
11. מצוות ראי"ה, אר"ח, סימן תרפח, ב-ג, עמ' צג-צד.

דעת ר' יהושע בן לוי בגמרא במגילה (ג ע"ב), שכרך שישב ולבסוף הוקף נידון ככפר. מקורו הוא בדין ערי חומה, שם נאמר: "ואיש כי ימכר בית מושב עיר חומה" (ויקרא כה, כט). יש לומר, שלדעתו קדושה ראשונה לא בטלה, ויש לדמות בין דיני קריאת המגילה של הערים המוקפים לדיני בתי ערי חומה שלהם. רבי וחזקיה אינם מקבלים את דעת ריב"ל, ולפי שניהם קדושה ראשונה לא קידשה לעתיד לבוא. ואכן מדבריו של רבי בחולין (ו ע"ב–ז ע"א), בסוגיית עלה של ירק, עולה שכך היא דעתו. רבי וחזקיה נחלקו ביניהם בשאלה, עד כמה יש לדמות בין הדינים: רבי סובר שאמנם אין לדמות לגמרי את דין קריאת המגילה לדין בתי ערי חומה, אך אין לפטור את הערים הללו מדיני ערים המוקפים לעניין מגילה. לכן היה פשוט לו, שבטבריה יש לקרוא ב-ט"ו בלבד. חזקיה, לעומתו, סבור, שהואיל ודין בתי ערי חומה לא נוהג כיום, יש מקום להסתפק בשאלה, אם בטל גם דין הערים מוקפים לעניין קריאת המגילה. לכן קרא חזקיה בטבריה ב-י"ד וב-ט"ו.¹²

2. בחברון

על חברון נאמר במפורש במקרא שהיתה מוקפת חומה מימות יהושע בן נון. כך אומר כלב ליהושע (יהושע יד, יב):

ועתה תנה לי את ההר הזה אשר דבר ה' ביום ההוא, כי אתה שמעת ביום ההוא כי ענקים שם וערים גדולות בצרות, אולי ה' אותי והורשתים, כאשר דבר ה'.

רש"י שם מפרש: "ערים גדולות ובצורות" – הכוונה לערים מוקפות חומה. אך אף על פי כן, פסק בשו"ת הרדב"ז,¹³ שחברון איננה נחשבת עיר מוקפת חומה, ויש לקרוא בה את המגילה ב-י"ד בלבד. טעמיו הם, שחברון איננה מוזכרת בגמרא בערכין (לב ע"ב) ברשימת שמונת הערים המוקפות חומה מימות יהושע, ורק חדיד, אונו וירושלים המוזכרות שם הן ערים המוקפות חומה ביהודה מימות יהושע. נימוק נוסף הוא שבגמרא בערכין (לג ע"ב) נאמר שאין עושים ערי מקלט בעיר מוקפת חומה, וחברון היא אחת משלושת ערי המקלט שבעבר הירדן המערבי (יהושע כ, ז). את הסתירה בין האמור אצל כלב לבין היות חברון עיר מקלט מיישבת הגמרא במכות (י ע"א):

12. על דברי הראי"ה קוק הללו, עיין בדברי חתן חתנו, הרב מרדכי פרום, שם עולם, קרית ארבע-חברון, תשל"ז, עמ' 96–98.
13. חלק ב, סימן תרפא.

אמר אביי: פרוודהא,¹⁴ דכתיב "את שדה העיר ואת חצריה נתנו לכלב בן
יִפְנָה" (יהושע כא, יב).

לכלב ניתנה שדה העיר, ולא העיר עצמה.¹⁵

חוקר ארץ ישראל, הרב יהוסף שוורץ (מחבר ספר תבואות הארץ) בשו"ת דברי יוסף, סימן ב, האריך להשיב על דברי הרדב"ז. הוא טען, שבתחילת הכיבוש היתה לחברון חומה, ומשנהיתה לעיר מקלט הוצרכו הלויים לפרוץ את חומותיה. אשר על כן נחשבת חברון כמוקפת חומה מימות יהושע בן נון, אף שאין היא נמנית ברשימת הערים שבגמרא.¹⁶

במקום נוסף התייחס הרא"ה קוק לדינה של חברון לעניין מקרא מגילה. זאת בדברי הסכמתו לספר נפש חיה מהרב ראובן מרגליות, שנכתבה ב-כ"א באלול תרצ"א – למעלה מאחת עשרה שנים לאחר זמן כתיבת התשובה הנידונה.¹⁷ הרב מרגליות הביא את דברי השערי תשובה בסימן תרפח, שציטט את תשובת הרדב"ז: "על דבר חברון עיה"ק – פשיטא דאינה מוקפת חומה מימות יהושע בן נון"; והעיר על כך מדברי המשנה למלך בהלכות רוצח ח, ה, ששאל: הלא חברון היתה עיר מקלט, ולא היתה

14. על פי הערוך, ערך פרוור, יש לגרוס: "פרוורהא", ומשמעותו: מגרש הערים והכפרים.

15. עיין עוד באגרות רא"ה, חלק ב, עמ' קה.

16. המנהג כיום בחברון: נוהגים לקרוא ב-ל"ד בברכה וב-ט"ו בלא ברכה. בשערי תשובה, סימן תרפח, ס"ק ג, כתב שכך הוא מנהג קדום בחברון, וציין שאין פוסקים כרדב"ז, שכתב שיש לקרוא בחברון ב-ל"ד בלבד. כך כתב גם הברכי יוסף שם, סעיף ד, ובשו"ת חיים שאל, חלק ב, סימן לח (ועיין עוד בשו"ת חיים שאל, חלק א, סימן ג). וכן בשו"ת דברי יוסף, סימן ב. כך גם מסופר בספר חברון, עמ' 348, וכך כתב י' גליס, מנהגי ארץ ישראל, עמ' רו. בשו"ת שמחה לאיש, סימן ה, דן בדינם של אנשים מעזה שעזבו את עירם בשל הצרות שסבלו מהם שם, עברו לחברון, וגרו בה במשך שישים שנה. לאחר מכן הם שבו לעזה. האם עליהם לקרוא ב-ל"ד בלבד? מדבריו שם משמע שבחברון נהגו לקרוא בשני הימים. הרש"ש במגילה ה' ע"ב כותב, ששמע מחכם אחד, איש ירושלים, שהמנהג בחברון לקרוא בשני הימים, אך לדעתו חברון היתה עיר מקלט ולא היתה מוקפת חומה מימות יהושע בן נון. בהסברת היותה של חברון עיר מקלט ועיר מוקפת חומה, עסקו כמה מחברים: הרב גדעון חרל"פ, "חברון אם היא מוקפת חומה מימות יהושע בן נון", שם עולם, קריית ארבע-חברון, תשל"ז, עמ' 140-155; הרב נחום נריה, קונטרס עמק חברון, ת"א תשכ"ט. פורסם שנית: ספר חגי', קריית ארבע-חברון, תשמ"ה, עמ' 304-308; הרב עדו אלבה, מלילות, ב, קריית ארבע, מכון לרבנים בהתיישבות, תשס"א, עמ' 213-296. יש גם שפסקו לקרוא ב-ל"ד בלבד: כף החיים, סימן תרפח, ס"ק יז. כך גם פסק הרב שאול ישראלי, תחומין א (תש"מ), עמ' 120-123. עיין עוד בדברי הרב שאול ישראלי, "עיר מקלט שהיא איננה מוקפת חומה", ארץ חמדה, עמ' קצ; הרב משה שטרן, שו"ת באר משה, חלק ז, בקונטרס דיני בני א"י וחור"ל, סימן תרפח, סעיף ד, שם הוא דן על בן חברון שחגג פורים ב-ל"ד ובא לירושלים ב-ט"ו לתפילת שחרית, שלכתחילה אין להעלותו לתורה.

17. ההסכמה מופיעה גם בספר הסכמות הרא"ה, עמ' 85.

מוקפת חומה (מכות י ע"א), ולעומתו – דברי בעל הטורים,¹⁸ שערי המקלט היו ערים מבוצרות.

על דברי הרב מרגליות הללו כתב הראי"ה קוק, שהאיסור להקיף עיר מקלט בחומה חל רק כאשר מדובר בעיר גדולה; אך אם העיר היא בינונית בגודלה, אין איסור זה חל עליה. יתירה מזאת: במקרה כזה ישנו חיוב להקיף את העיר בחומה בצורה, בכדי למנוע מגואל הדם לבוא בחיל לרדוף אחר הרוצח, וכסברת בעל הטורים הנ"ל. בכך מיישב הראי"ה קוק את קושיית המשנה למלך שם.¹⁹

ד. קריאת המגילה בערים המסופקות

הדיון בגמרא במגילה (ה ע"ב) ביחס לטבריה משמש יסוד לבירור דין עיירות המסופקות אם הן מוגדרות כעיירות המוקפות חומה.²⁰ הרי"ף והרא"ש השמיטו דין זה, אך הרמב"ם פסקו בהלכות מגילה א, י-יא:

עיר שהיא ספק, ואין ידוע אם היתה מוקפת חומה בימות יהושע בן נון או אחר כך הוקפה – קוראים בשני הימים, שהן י"ד ו-ט"ו, ובלילהם; ומברכין על קריאתה ב-י"ד בלבד, הואיל והוא זמן קריאתה לרוב העולם.

כרמב"ם פסק גם הר"ן במגילה,²¹ אלא שהוא הציג הסבר נוסף לקריאת המגילה ב-י"ד בברכה: הרמב"ם כתב שיום י"ד הוא זמן קריאת המגילה לרוב העולם, ומשמע שכך יש לנהוג מעיקר הדין. הר"ן מוסיף, שגם אם נאמר שזהו ספק שקול, ולא מעיקר הדין, הרי שזהו ספק מדבריהם, ויש לפסוק לקולא ולא להצריך לקרוא בשני הימים. אולם בכדי שלא תתבטל מצוות קריאת המגילה בברכה, יש לקרוא ב-י"ד בברכה, משום שהולכים אחר רוב העולם, וב-ט"ו לקרוא בלא ברכה.

ניתן לדקדק ברמב"ם, שכלל בדבריו את שני סוגי הספקות: "עיר שהיא ספק" – דהיינו: ספקות דיניים, כמו טבריה; "ואין ידוע אם היתה מוקפת חומה בימות יהושע בן נון או אחר כך הוקפה" – דהיינו: ספיקות מציאותיים, כבמקרה של העיר הוצל. כך כתב גם הר"ן שם, וכן הבית יוסף.²²

18. לדברים יט, ט.

19. עיין עוד בדבריו: מצוות ראי"ה, סימן תרפח, ח, עמ' צה-צו; מאמרי הראי"ה, עמ' 462; חזון הגאולה, עמ' מה.

20. קריאת המגילה בערים מסופקות – גם בנושא זה האריכו הפוסקים הראשונים והאחרונים לדון, ורבים עסקו בסיכום דבריהם. כמו בנושאים אחרים, גם כאן לא ראינו צורך לחזור על הדברים, אלא על עיקרי השיטות בלבד.

21. ב ע"א בדפי הרי"ף, ד"ה ולעניין.

22. אר"ח, סימן תרפח, ד"ה כרך.

המקור לכך שניתן לצאת ידי חובה בקריאה של י"ד מפני שזהו זמן קריאת המגילה לרוב העולם, הוא בירושלמי במגילה (א, א; ג, ב, ג).
הטור פסק:

כך שהוא ספק אם הוקף בימי יהושע אם לאו – קורין ב-י"ד וב-ט"ו. ולענין ברכה, כתב אחי הרב יחיאל ז"ל, מסתברא שייקראו בלא ברכה בשני הימים: ביום ט"ו לא יברכו – דשמא אינה מוקפת חומה, וביום י"ד לא יברכו – דשמא היא מוקפת, ועדיין לא הגיע זמנה והוויא ברכה לבטלה. וכיון דברכה לא מיעכבא, למה יכניס עצמו בספק ברכה לבטלה? והרמב"ם כתב שמברכין ב-י"ד, כיון שהוא זמן קריאה לרוב העולם.²³

דברי הטור הובאו בשלטי הגיבורים למגילה ב ע"א בדפי הרי"ף, ובלשון ריא"ז שם, אם כי לא ברור מדבריו מה הוא סובר לענין ברכות המגילה. הבית יוסף שם מסביר בדברי הטור, שאף הוא התכוון בדבריו לשני סוגי הספיקות: ספק בדין, כמו בטבריה, וספק במציאות, כמו בהוצל. כך פסק גם בשולחן ערוך, אר"ח, תרפח, ד. הפרי חדש על הש"ע שם כתב, שהבבלי במגילה (ב ע"ב) חולק על הירושלמי, שכן בבבלי נאמר: "בזמניהם" – זמנו של זה לא כזמנו של זה". אך הפרי מגדים שם, במשבצות זהב ס"ק ב, השיב לו, שהבבלי אמר דבריו רק לענין לכתחילה, אבל בדיעבד – גם בן כרך שקרא ב-י"ד יצא. כך הסביר דין זה גם הגר"א שם, ס"ק ו. המאירי למגילה ב ע"א כותב:

ומה שאמרו בתלמוד המערב "הכל יוצאים ב-י"ד" – לא נאמר דין זה אלא על הספקות.

כך נפסק הלכה למעשה, וכך נהוג במקומות מסופקים: לקרוא ב-י"ד בברכה וב-ט"ו ללא ברכה. גם ביחס לספקות בקשר לדין סמוך או נראה פסק בכף החיים שם, ס"ק ט, שיש לנהוג כעירות המסופקות, שקוראות ב-י"ד בברכה וב-ט"ו ללא ברכה. כן העיר החזון איש באורח חיים, סימן קנג.²⁴

אך נראה שאין מקרים אלו דומים למקרה שבו דן הראי"ה קוק זצ"ל, ולא זהו סוג הספק לגבי שכונותיה החדשות של ירושלים. סוגי הספקות שבהם עסקנו לעיל נגעו לכרך עצמו, והסתפקו בשאלות: האם העיר עצמה היתה מוקפת חומה מימות יהושע בן נון, או האם חומתה נחשבת כמקיפה את העיר? במקרים אלו אכן הדין היה, כפי שפסק הרמב"ם ובעקבותיו הטור והשולחן ערוך, שיש לקרוא בברכה ב-י"ד וב-ט"ו בלי ברכה.

23. טור, אר"ח, סימן תרפח.

24. הב"ח על הטור, אר"ח, סימן תרפח, ד"ה כרך, הביא את קושיית המהרש"ל: במה שונה דין קריאת המגילה מדין יר"ט שני של גלויות? עיין שם מה שתיירץ. ועיין עוד בחכמת שלמה שם, סעיף ד, ובט"ז שם, ס"ק ד.

אך ביחס לשכונותיה החדשות של ירושלים, אין הספק נוגע לכרך עצמו – שהרי ביחס לירושלים ברור לכל שהיא מוקפת חומה מימות יהושע בן נון.²⁵ כאן הספק הוא ביחס להגדרת "סמוך": האם מתמלאים בשכונות החדשות של ירושלים התנאים של "מקום סמוך" או לא? בשאלה זו אין דיון מפורש בגמרא, ולכן לא מצאנו קביעה מפורשת שיש לקרוא את המגילה במקרה כזה ב-י"ד בברכה וב-ט"ו ללא ברכה.

כאן בא חידושו המיוחד של הראי"ה קוק זצ"ל. דקדוק בדבריו יראה שהם בנויים במספר נדבכים:

הנדבך הראשון הוא, שלפנינו ספק ביחס לסמוך, ולא ביחס לכרך. הראי"ה קוק רומז בדבריו להתלבטותם המאוחרת של פוסקי זמננו. מדבריו נלמד ששני תנאים צריכים להתמלא: קשר מוניציפלי ורצף של בתים. מחד, שייכת שכונת בית וגן לעיר ירושלים, והיא נחשבת שכונה משכונותיה של ירושלים. לפיכך מתקיים כאן התנאי שעל השכונה להיות, מבחינה מוניציפלית, סמוכה לכרך המוקף. מאידך, לא מתקיים התנאי של רציפות בתים: יש מרחק של למעלה משבעים אמה ושיריים בין השכונה והכרך. לכן נוצר כאן ספק ביחס לדיון "סמוך", וממילא יש לשאול אם גדר ספק זה הינו כשאר דיני העיירות המסופקות שראינו לעיל.

הנדבך השני הוא, שהראי"ה קוק מדמה את הסמוך המסופק לערים חברון וטבריה. אולם בניגוד לערים אלו, שבהן הספק הוא בעצם הגדרתן ככרך, כאן הספק הוא בדיון "סמוך". החידוש בדברי הראי"ה קוק הוא, שכאשר ברור שהכרך מוקף מימות יהושע בן נון (כמו בירושלים), והדיון הוא רק ביחס לדיון "סמוך", שהספק לגביו הוא דיני (לא יתכן כלל ספק מציאותי ביחס לדיון "סמוך"), מסתבר שיקראו את המגילה במקום זה ב-ט"ו בברכה, בכדי לבטא את הקשר שבין הסמוך לירושלים; אך מכיון שבכל זאת חסר התנאי של שבעים אמה ושיריים, יוסיפו ויקראו בו גם ב-י"ד ללא ברכה.

ה. השכונות החדשות בירושלים כיום

השאלה שנשאל הראי"ה קוק שבה והתעוררה בשנים האחרונות, לאחר מלחמת ששת הימים, כאשר שכונות חדשות נוסדו בירושלים כדוגמת: רמות, גילה, הר נוף, נווה יעקב, עין כרם, תלפיות מזרח ופסגת זאב.

עיקרי הדיונים בספרות פוסקי זמננו הם באשר לשתי שכונות מבין המנויות לעיל: רמות והר נוף. התשובות רבות, ואנו נמקד את דברינו בתשובת הגר"ע יוסף, מאחר שבדבריו רוכזו עיקרי הדברים שעסקו בהם הפוסקים.

25. הרב יוסף שוורץ, שר"ת דברי יוסף, סימן ב, כתב שירושלים היא העיר היחידה בארץ ישראל שאין לגביה ספק שהיא מימות יהושע בן נון. כך כתבו גם כף החיים, סימן תרפח, ס"ק יז; הרב יחיאל מיכל טיקוצ'נסקי, עיר הקודש והמקדש, פרק כו, א; הרב ישראל משקלוב, פאת השולחן, סימן ג, אות טו.

הגר"ע יוסף²⁶ פסק לתושבי רמות, שכל זמן שיש מגרש פנוי בשיעור יותר ממיל בין ירושלים ושכונתם, יש לקרוא את המגילה ב-י"ד בברכה, ולנהוג ביום זה בכל מצוות היום, וביום ט"ו יש לקרוא את המגילה ללא ברכה, ממידת חסידות, ואף לקיים את מצוות היום ממידת חסידות בלבד (מלבד אמירת "על הניסים", מחשש הפסק בתפילה). לפיו, כל זמן שזהו המצב בשטח, אין לנו להכניס את תושבי רמות בספק ברכות לבטלה. הוא פירט את נימוקיו:

לדעת הרמב"ם ומרן השולחן ערוך, שעיירות המסופקות קוראים ב-י"ד בברכה וב-ט"ו בלא ברכה, גם לגבי שכונת רמות יש לנהוג כן. וכן כתב החזון איש, אור"ח, סימן קנג, סוף אות ב, שבמקום ספק קבעו חכמים לקרות גם ב-ט"ו מחמת הספק, וקבעו לברך על המגילה ב-י"ד, ולא ב-ט"ו, דב-י"ד מקיים מצוה בוודאי, ואפילו אם היא מוקפת, שהכל יוצאים ב-י"ד, וב-ט"ו הרי זו ספק מצוה. ע"ש. ואין לחלק בזה בין ספק במציאות (שמא היתה מוקפת חומה מימות יהושע בן נון או לא) לספיקא דדינא, כנ"ל, שהרי חזקיה, דמספקא ליה לגבי עיר טבריה שהים חומתה אם נחשבת כדין מוקפת חומה, הור"ל ספיקא דדינא, והיה קורא ב-י"ד וב-ט"ו.²⁷

רבני ירושלים, הרב יצחק קוליצ והרב שלום משאש, חלקו על פסק זה, והורו לתושבי רמות לקרוא ב-ט"ו בלבד ובברכה, כדינה של ירושלים. הם פירסמו את פסיקתם בעיתונות של ערב פורים של שנת תשמ"ה.²⁸ בערב פורים של שנת תש"ן פירסמה רבנות ירושלים בעיתונות, שהשכונות: רמות, נווה יעקב, פסגת זאב, גילה, תלפיות מזרח והר נוף – דינם כירושלים לכל מצוות הפורים. כך פסקו גם הרב מרדכי אליהו והרב שאול ישראל.²⁹

דברים דומים לדין קריאת המגילה בשכונת רמות, נכתבו בפורים תשמ"ח, על ידי בנו של הגר"ע יוסף, הרב דוד יוסף, בשם אביו. אך בשנת תש"ן, עם התפתחותה של שכונת הר נוף והתקרבותה לירושלים הוותיקה, הורה הגר"ע יוסף שתושבי הר נוף יחגגו את חג הפורים ב-ט"ו.³⁰

26. שו"ת יביע אומר, חלק ז, סימן נח-נט.

27. הגר"ע יוסף מציין שכך שמע שפסק גם הרב יוסף שלום אלישיב. כך פסק גם הרב יצחק ויס, שו"ת מנחת יצחק, חלק ח, סימן סב; חלק ט, סימן ע; חלק י, סימן נה; הרב שמואל וואזנר, שו"ת שבט הלוי, חלק ו, סימן צז. הרב בן ציון אבא שאול, שו"ת אור לציון, סימן מה, פסק שתושבי רמות יקראו בברכה ביום י"ד בלבד.

28. את נימוקיהם האריך להסביר הרב שלום משאש, שו"ת שמש ומגן, סימן נא-נב.

29. ראה: הרב משה הררי, מקראי קודש, הלכות פורים, עמ' צט.

30. דבריו מופיעים אצל הרב משה הררי, מקראי קודש, הלכות פורים, עמ' רלג. שם, עמ' צח-ק, האריך להביא מדברי פוסקי זמננו באשר לקריאת המגילה בשכונותיה החדשות של ירושלים. במידה שיש

כאמור לעיל, על פי התשובה הנידונה של הראי"ה קוק, ספקם של רבני זמננו זהה לספקו של הראי"ה קוק, אך מסקנותיהם שונות. לדעתם, אין לדמות את המקרה של שכונות ירושלים, שבה הספק הוא לגבי הסמוך, לדינם של הערים המסופקות, שבהן הספק הוא על העיר עצמה.

נראה שאם נהיה נאמנים לתפיסתו של הראי"ה קוק זצ"ל, כפי שביטא אותה ביחס לבית וגן, יהיה עלינו לפסוק כפסיקתו גם ביחס לשכונותיה החדשות של ירושלים שקמו בשנים האחרונות, בעיקר מאז מלחמת ששת הימים. בכל שכונה הקשורה מוניציפלית לירושלים, אך אין רצף בתים של שבעים אמה ושיריים בינה ובין העיר עצמה, יש לקרוא את המגילה ב-י"ד ללא ברכה, וב-ט"ו בברכה.³¹ במשך הזמן, לכשייבנו בתים ויווצר רצף כראוי, יתחילו לנהוג בה את חג הפורים ב-ט"ו, ולקרוא את המגילה ביום זה בלבד ובברכה – כפי שאכן קרה בשכונת בית וגן עצמה לפני שנים רבות ולשכונת הר נוף בשנים האחרונות. כך דינה גם של שכונת רמות, שעם התפשטותה והתרחבותה יש לקרוא בה את מגילה ב-ט"ו בלבד ובברכה.³²

רצף בתים ברור לשכונותיה הוותיקות של ירושלים, שהן עצמן סמוכות לחומת העיר מימות יהושע בן נון, יש לחוג את פורים ב-ט"ו; אך במקרה שאין רצף בתים בין השכונה החדשה לשכונות הוותיקות הסמוכות לחומת העיר, דנו פוסקי זמננו כיצד יש לנהוג. השאלה המרכזית היא: מה הקריטריון הקובע את רציפות השכונות. יש שתלו זאת בקשר המוניציפלי של השכונה לעיר: אם תושבי השכונה משלמים מיסים וארנונה לעיריית ירושלים, הרי שהם נחשבים כתושבי העיר, ועליהם לחוג את פורים ב-ט"ו. יש שתלו זאת בשיתוף השכונה עם עירוב העיר לעניין שבת, שהוא אשר מגדיר את השכונות כמאוחדות עם העיר. באשר לשכונת עין כרם ובית החולים הדסה, כתב הרב זאב דוב סלונים, שר"ת דבר הלכה, חלק א, סימן קפד, שיש לקרוא ב-ט"ו בלבד, מאחר שהם מקושרים לעיר ע"י העירוב, ועל כן הם נחשבים בגבול ירושלים ובתחומה. וכך אכן הנהיגו במקום. הוא כותב, שכך גם הביעו בפניו את דעתם הרב שלמה זלמן אויערבך והרב שלום יוסף אלישיב. גם הרב משה הררי, מקראי קודש, הלכות פורים, עמ' ק, כותב כך בשם הרב אויערבך, מפיו של הרב אביגדור נבנצל. לדבריו, הטעם העיקרי היא שתושבי המקום משלמים מיסים לעיריית ירושלים, ולא בשל עירוב שבת; מה גם שיש טרחה גדולה לקרוא לחולים המאושפזים בבית החולים בשני הימים. עיין עוד: הרב עובדיה הדיה, שר"ת ישכיל עבדי, חלק א, סימן יז, אות יז.

31. על ההשלכה של התשובה הנידונה מהראי"ה קוק על השאלות שהתעוררו בשכונותיה החדשות של ירושלים עמד גם הרב משה הררי בספרו מקראי קודש, הלכות פורים, עמ' צח, הערה מא. שם כתב בשם תלמיד חכם אחד, שיייתכן שנימוקו של הראי"ה קוק היה מפני שהסתפק אם דין "נראה" הוא גם ביותר ממיל או דווקא בתוך מיל, ולכן פסק שיש לקרוא ב-י"ד ללא ברכה וב-ט"ו בברכה. אולם בתשובה עצמה אין כל רמז לכך שזה היה נימוקו של הראי"ה קוק.

32. הדיון בסוגיה זו הוא בניגוד לדעתו הידועה של הרב יחיאל מיכל טיקוצ'נסקי, אשר סבר שבכל מקום שרחוק יותר ממיל מחומתה של ירושלים יש לקרוא את המגילה ב-י"ד בברכה וב-ט"ו בלי ברכה. עיין בדבריו בעיר הקודש והמקדש, חלק ג, פרק כז, ובכל שנה בלוח ארץ ישראל. דנו בדבריו: הרב צבי פסח פרנק, שר"ת הר צבי, אר"ח, סימן קכג; הרב משה שטרנבוך, מועדים וזמנים, חלק ב, סימן קפה; הרב ש"י זווין, מועדים בהלכה, עמ' קצז. עיין עוד מה שכתב לו הראי"ה קוק בענייני ערים מוקפות חומה, באגרות ראי"ה, ב, עמ' תכג.

ו. קדושת ירושלים כעיר המוקפת חומה

ירושלים כיום היא העיר היחידה שבוודאי מוקפת חומה מימות יהושע בן נון, ועל כן היא המקום היחידי שקוראים בה מגילה ב-ט"ו באדר בלבד. כאן המקום לברר: מהי קדושתן של ערי חומה בכלל, ושל ירושלים בפרט? במשנה בכלים (א, ו-ח) נאמר:

עשר קדושות הן: ארץ ישראל מקודשת מכל הארצות; ומה היא קדושתה? שמביאים ממנה העומר, והביכורים ושתי הלחם, מה שאין מביאין כן משאר ארצות. עיירות המוקפות חומה מקודשות ממנה, שמשלחים מתוכן את המצורעים,³³ ומסבבין לתוכן מת עד שירצו. יצא – אין מחזירין אותו.

33. דין שילוח מצורע מעיר המוקפת חומה מזיקק אותנו להתייחס לזמן קריאת המגילה בעיר נוספת בארץ ישראל, היא העיר יפו, שבה שימש הרא"ה קוק ברבנותו הראשונה בארץ, במשך כעשר שנים. על תקופת רבנות יפו כתב בהרחבה הרמ"צ נריה, חיי הרא"ה, עמ' רסט-שת. עוד עמד על הקשר המיוחד שבין הרא"ה קוק והערים תל-אביב ויפו, הרב ברוך תאנה, ערי נחלתנו, עמ' 95-107. לדון מקרא המגילה ביפו התייחס הרא"ה קוק דרך סוגיית הגמרא בקידושין נז ע"ב. שם מובאת ברייתא, ובה דרשה על הפסוק העוסק בשילוח ציפורי המצורע (ויקרא יד, נג): "ושלח את הצפור החיה אל מחוץ לעיר אל פני השדה" – "שלא יעמוד ביפו ויזרקנה לים, בגבת ויזרקנה למדבר". מקור הברייתא הוא בספרא, מצורע, פרשה ב, וכן הוא בילקוט שמעוני, רמז תתצא. בפירוש טוב רא"ה, מאת הרא"ה קוק (המודפס בסוף ש"ס הוצאת פרדס), נכתב כך: "מוכח כי יפו היתה מוקפת חומה, שהרי שילוח ציפור מצורע היה מחוץ לחומה (כמדומה מפי קדושת אאמ"ר הרב זצ"ל ביפו)". משמעותה של הערה זו, שרשם הרב צבי יהודה קוק זצ"ל, היא שיפו נחשבת עיר המוקפת חומה מימות יהושע בן נון, מאחר שרק בערים הללו חל דין שילוח מצורע, כאמור במשנה בכלים. מאליה עולה השאלה: כיצד נהג הרא"ה קוק בקריאת המגילה בעת היותו שם? לעת עתה טרם מצאתי מקור נוסף בכתבי הרא"ה קוק ובנו, הרב צבי יהודה קוק, המתייחס לעניין זה (אמנם עיין בשו"ת עזרת כהן, עמ' ש-שח). הרמ"צ נריה, חיי הרא"ה, עמ' רצט, מספר על ר' יעקב גולדמן, בני אשר, עמ' קיב-קיג, שהיה המזכיר הראשון של ועד העיר יפו, שכתב על העיר: "נתתי אל לבי לדרוש על המקום... אם היתה יפו מוקפת חומה מימות יהושע בן נון". ושם מובאת הערה בשם מהר"צ הלוי, בסוף חלק ב של סידור הגר"א, שיצא לאור ע"י חותנו, הרב נפתלי הירץ הלוי, אשר שימש כרבה של יפו לפני הרא"ה קוק: "הנה בעירנו יפו עה"ק ת"ו נהגו לקרוא מגילה ב-י"ד וב-ט"ו, ולא מצאתי מי שיידבר מעניין ספיקא דיפו". מכאן שכך היה המנהג ביפו, עוד לפני בואו של הרא"ה קוק לשם. כך גם כותב הרב יחיאל מיכל טיקוצ'נסקי, עיר הקודש והמקדש, חלק ג, פרק כו, אות ד. ועיין עוד בדברי הרב ישראל וולף, שו"ת דברי ישראל, חלק ג, סימן לב. הרב משה הררי, מקראי קודש, הלכות פורים, עמ' 103, כותב בשם הרב שאול ישראלי, שיש לקרוא ביפו ב-י"ד בברכה וב-ט"ו בלי ברכה, ובשם הרב ח"ד הלוי הוא כותב שם, עמ' 107, שכך נוהגים גם בפרוורים הדרומיים של ת"א הסמוכים ליפו. מעמדה של יפו כעיר מוקפת חומה מימות יהושע בן נון עורר דיון באשר לקריאת מגילה בבני ברק, הסמוכה לה ברצף בתים. החזון איש נהג לקרוא בבני ברק גם ב-ט"ו בלא ברכה. עיין בדבריו בחזון איש, אר"ח, סימן קנא, בסופו; סימן קנג, ב-ג. בהסבר דברי החזו"א הללו ובהשלכתם על מנהגו בבני ברק, ראה: הרב בנימין זילבר, שו"ת אז נדברו, חלק ה, סימן מא. כך נהג הגר"ע יוסף, כאשר שימש כרבה של

לפנים מהחומה מקודש מהם, שאוכלים שם קודשים קלים ומעשר שני.

הדינים הנוהגים בעיירות המוקפות חומה החלו עם כיבוש יהושע בן נון, ומכאן שכל ההלכות האמורות בהקשר זה חלות מאז.³⁴ הרמב"ם בפירוש המשנה שם כותב:

לפנים מן החומה – ירמוז אל חומת ירושלים... ודע שישראל היו במדבר על שלושה סדרים: מחנה ישראל, והם הארבע מחנות; מחנה לוי, והוא מאמר "וסביב למשכן יחנר" (במדבר א, ו); ומחנה שכינה, והוא חצר אוהל מועד ומה שבתוכו. וכמותם המדרגות לדורות.

המדרגות השונות בקדושת המקומות בארץ ישראל מקבילות, איפוא, לקדושת המחנות במדבר. בחנייתו במדבר הקיף עם ישראל את אוהל מועד מכל צדדיו, ובכך ביטא את מרכזיותו של המשכן. בתקופת המדבר היתה מטרתם העיקרית של ישראל לנוע לכיוון ארץ ישראל, אם כי חלק נכבד מהזמן הם שהו במצב של חנייה. גם לאחר שנכנס עם ישראל לארץ וכל שבט התיישב בנחלתו, המשיכה לנהוג המסגרת שהיתה במדבר: נחלות השבטים הם מחנה ישראל, וכל הערים שמוזכרות בספר יהושע היו מוקפות חומה (ירושלמי מגילה א, א). ערים אלו הן עיירות הגבול של כל שבט (בבא בתרא נו ע"א)³⁵. בכל שבט היו גם ערי לוייה.

אולם לאחר כיבוש הארץ, חלוקתה וההתיישבות לא בלטה העובדה שהמקדש הוא במרכז הארץ. מה גם שבתקופה הראשונה להתיישבות – דהיינו: בתקופת השופטים – הוקם המשכן בשילה, ולא בירושלים. גם שם לא תפס המשכן מקום מרכזי: בספר שופטים כמעט שלא מוזכר המשכן. משהוקם בית המקדש בירושלים, חזרה המסגרת לנהוג כפי שהיתה במדבר, והפעם בצורה קבועה.

מבנה ההתיישבות החל להתערער עם פילוג הממלכה בימי ירבעם מלך ישראל ורחבעם מלך יהודה, ובמיוחד מעת הקמת מרכזי מקדש חדשים בגבולות ממלכת ישראל: בבית-אל הדרומית ובדן הצפוני, ומעת שהתחילה מניעת האפשרות לשבטי ישראל לעלות לירושלים. אז נוצר מתח בין השבטים, והאחדות החלה להיסדק. משגלו

ת"א. ראה: הרב עובדיה יוסף, שיעורי הראש"ל, חלק א, עמ' שא; הרב יצחק יוסף, ילקוט יוסף, חנוכה ופורים, עמ' 306, סעיף נד. בעניין קריאת המגילה ביפו ובערים הסמוכות לה, עיין עוד: הרב צבי פסח פרנק, "יפו ופרבריה למגילה וגיטין", קובץ המועדים, ירושלים תשס"ב, עמ' תלב-תלה; הרב משה שטרנבוך, מועדים וזמנים, חלק ב, סימן קפה; הרב משה לוי, שר'ת תפילה למשה, חלק ב, סימן נג, שכתב לקרוא בבני ברק ב-י"ד בלבד; הרב יששכר תמר, עלי תמר, לירושלמי מגילה, עמ' ח.
34. כך מפרשים הר"ש משאנץ, הר"ע מברטנורא והתפארת ישראל בפירושי המשניות לכלים שם; הרמב"ם, הלכות טומאת צרעת י, ז, ובמשנה למלך שם; הלכות שמיטה ויובל יב, טו; הלכות בית הבחירה ז, יג. עיין עוד רש"י לברכות ה ע"ב, ד"ה הא לן; תוס' ד"ה הא לן; רשב"א וריטב"א שם; מנחת חינוך, מצוה קעא, אות ז. ראה עוד: רש"י לויקרא כה, כט, ושפתי חכמים שם.
35. ראה שם תוס' ד"ה העומדות.

שבטי ישראל מהארץ, לקראת חורבן הבית הראשון, נפגעה קשות המסגרת; וכשנחרב בית המקדש ושבט יהודה גלה מהארץ, היא התפרקה לחלוטין. עם תום שבעים שנות הגלות, עלה ארצה רק מיעוט מבני הגולה, והתיישב בירושלים ובסביבותיה בלבד. נולד הצורך לחדש את המסגרת שהיתה קיימת במדבר ובשיאם של ימי הבית הראשון. אולם כאן נתגלעו הבדלים רבים: החלוקה לשנים עשר שבטים נשתכחה; מספר המתיישבים בארץ היה זעום, והיווה מיעוט של העם; ומחנה ישראל לא התפשט בכל רחבי הארץ.

בעקבות נס פורים, ניתנה מעלה נוספת לערים המוקפות חומה בארץ ישראל: בהן יקראו את המגילה ב-ט"ו באדר, בשונה משאר ערי ישראל הפרוזים. זו משמעות הטעם: "כדי לתת כבוד לארץ ישראל, שהיתה חריבה באותם ימים" (ירושלמי מגילה א, א). הכבוד שניתן בזה לא היה לירושלים בדווקא, אלא לארץ ישראל כולה. נתינת הכבוד היתה יותר מאשר הצהרה בדבר מרכזיותה של ארץ ישראל, גם יצירת מחויבות לשבי ציון ליישב את ערי ישראל כולם, ולא רק את ירושלים ואת הערים שסביבותיה. הרחבת ההתיישבות בכל רחבי ארץ ישראל עשויה היתה להביא לחידושה של המסגרת שהיתה קיימת בחניית העם במדבר ובישיבתם הקבועה בזמן הבית הראשון.

בחנוכת הבית השני, שבנייתו הסתיימה כשש שנים לאחר נס פורים, הקריבו שנים עשר שעירי חטאת לכפר על שנים עשר שבטי ישראל (עזרא ו, יז), על אף שהמבנה השבטי כבר לא היה קיים. בניין המקדש, איזכור שנים עשר שבטים בקרבנות החנוכה ונתינת המעלה הנוספת לערים המוקפות חומה בארץ ישראל, הינם מרכיבים מרכזיים בשיקום ההתיישבות בכל רחבי הארץ, כפי שהיה בעבר.

ישיבה בערים מוקפות חומה מלמדת על חזק, על עמידה איתנה. במיוחד הדבר נכון לגבי אותן הערים שהיו מוקפות חומה בימות יהושע בן נון, הכובש הראשון של ארץ ישראל. חידוש דיני ערי חומה בזמן עזרא³⁶ הוא חידוש הטהרה של ארץ ישראל וההתיישבות בה.

זכתה ירושלים, שקיימות בה שתי מעלות: היא עצמה מוקפת חומה מימות יהושע בן נון, וחלים בה דינים מיוחדים נוספים, שלא חלים בערים אחרות המוקפות חומה: "שאוכלים בה קדשים קלים ומעשר שני" (כלים א, ח). ירושלים היא ציר המחבר בין הערים המוקפות חומה ברחבי הארץ, לבין המקדש אשר בירושלים, המוקפת חומה מימות יהושע בן נון.

מאז חורבן בית שני נשארה ירושלים העיר היחידה שלגביה וגבי מיקומה לא התעורר ספק: העיר מוקפת חומה מימות יהושע בן נון, ורק בה נוהג הדין שנתקן בעקבות נס פורים, לקרוא את המגילה ב-ט"ו באדר בלבד. כיום ממשיכה ירושלים

36. ראה ערכין לב ע"ב; רמב"ם, הלכות שמיטה ויובל יב, יד-טז.

לשמש כציר מחבר, אלא שחלק מהרכיבים עדיין חסרים, ובמיוחד חסר המרכיב המרכזי: בית המקדש. הלכה זו של קריאת מגילה ב-ט"ו בעיר מוקפת חומה הינה הלכה קבועה לעולמי-עד בירושלים עיר הנצח, כשם שתקנת הפורים היא לעד.³⁷ תפילתנו לשיבת השכינה לציון וסדר העבודה לירושלים כוללת גם את חידוש כל הדינים הנוהגים ברחבי הערים בארץ ישראל, כדוגמת קדושת ערי חומה, אשר יונקים את קדושתם מכוחה של קדושת ירושלים. וכדברי הרמב"ם בהלכות שמיטה ויובל יב, טז:

וכן לעתיד לבוא, בביאה שלישית, בעת שייכנסו לארץ, יתחילו למנות שמיטין ויובלות, ויקדשו בתי ערי חומה, ויתחייב כל מקום שיכבשוהו במעשרות. שנאמר: "והביאך ה' אלקיך אל הארץ אשר ירשו אבותיך" (דברים ל, ה): מה ירושת אבותיך אתה נוהג בה בחידוש כל הדברים האלו – אף ירושתך אתה נוהג בחידוש כל הדברים האלו.

37. רמב"ם, הלכות מגילה ב, יח.